

Vèncer, convèncer i subvencionar

Violència i consens en el feixisme italià

Steven Forti

El 1950, en una sèrie de classes magistrals impartides en la Sorbona de París, l'historiador Federico Chabod explicava amb valentia que «la coercizione non basta da sola a spiegare il fenomeno fascista. Certamente la violenza è all'origine del successo del fascismo e del suo definitivo affermarsi», però «sin dal principio, c'erano stati dei consensi». Chabod matisava també que a partir del 1925 el règim «acquista in tal modo la capacità di persuasione, se così posso esprimermi, che promana dalle istituzioni permanenti. Ci si abitua, e la forza dell'abitudine è grande; essa porta ad accettare quel che non si può distruggere».¹

Uns anys més tard, Renzo De Felice, dedicà un volum de la seua monumental

obra biogràfica de Mussolini als que va definir com els «anys del consens»: segons l'historiador italià, entre el 1929 i el 1936 el règim havia aconseguit mobilitzar les masses i l'aparell repressiu havia esdevingut un fenomen secundari. Hi havia un ampli consens i «l'autorità statale non era sostanzialmente in discussione dalla grande maggioranza degli italiani; il “modello morale” del fascismo era largamente accettato e non suscitava più contrasti tra il pubblico e il privato».²

La querella historiogràfica causada pels estudis de De Felice –una espècie d'*Historikerstreit* a la italiana– va permetre el desenvolupament d'interpretacions molt distintes, com la de Luciano Casali que parlà provocadorament de «dissenso di massa».³ Més recentment, Salvatore Lupo ha posat en relleu «la grande gamma degli atteggiamenti possibili, che [...] andavano dall'indifferenza all'opposizione, dall'adesione conformistica alla partecipazione militante». I subratllava la «labilità del confine tra stato di necessità, opportunismo e reale sostegno al regime», al terme *consens* Lupo ha preferit el de «*Nation-building*, inserimento nella vita pubblica delle classi umili della popolazione».⁴ Finalment, Ferdinando Cordova ha parlat de «consenso imperfetto», posant de manifest «il potere non solo di repressione, ma anche d'inti-

Steven Forti és investigador a l'Institut d'Història Contemporània (IHC) de la Universidade Nova de Lisboa i membre del Centre d'Estudis sobre les Èpoques Franquista i Democràtica (CEPID) de la Universitat Autònoma de Barcelona. És autor d'*El peso de la nación. Nicola Bombacci, Paul Marion y Óscar Pérez Solís en la Europa de entreguerras* (2014) i de diverses aportacions a llibres col·lectius i revistes internacionals sobre la història política i el pensament polític de l'Europa d'entreguerres.

Una primera versió d'aquest article es va presentar al Congrés Internacional «Història i Poètiques de la Memòria: La violència política en la representació del franquisme» que es va celebrar a la Universitat d'Alacant (20-22 de novembre de 2014).

midazione, di cui poteva disporre lo stato fascista» i l'estreta connexió entre el consens i el dissens. Aquest últim, segons Cordova, «in una struttura repressiva, ha difficoltà ad esprimersi nelle forme della protesta di massa e assume, spesso, il tono dell'ironia e della mormorazione o della fronda e solo in determinate circostanze diventa lotta clandestina, destinata, nella maggior parte dei casi a prendere la via dell'esilio o del carcere».⁵

Ens sembla que les recents lectures que ofereixen Lupo i Cordova són les que més s'acosten a la realitat italiana dels anys d'entreguerres. En les pàgines següents presentem una panoràmica del nexa entre els conceptes de violència i de consens en el període que va des de la fundació dels Fasci di Combattimento al març de 1919 fins a l'entrada de la Itàlia feixista en la Segona Guerra Mundial al juny de 1940. Hem considerat que no es podia començar amb la marxa sobre Roma de l'octubre de 1922, ja que aquest esdeveniment és el resultat d'una etapa de tres anys en què un moviment minoritari cobra cada vegada més protagonisme fins arribar al govern de la nació. Nascut amb una identitat jeràrquica i una mentalitat militar, després de dues dècades el feixisme haurà d'afrontar una dramàtica prova estratègica que marcarà la seua fi. Quan el Duce decideix entrar en la guerra al costat de Berlín i Tòquio, es tanca un període de victòries polítiques internes i se n'obri un altre de derrotes en l'exterior amb reflexos interns cada vegada més greus. L'estiu del 1940 comença, per tant, una fase en què el règim ha de sostenir un esforç bèl·lic que, buscat i exaltat, altera profundament els seus trets fonamentals, tant pel que fa a la violència com pel que fa al consens.

En l'anàlisi del fenomen feixista és fonamental tenir en compte els efectes, reals i menats per la propaganda, de la Primera Guerra Mundial. El conflicte mobilitzà milions de joves i van ser més de 600.000 els morts a les trinxeres. Aquest fou també el primer moment en què l'Estat italià entrà amb força en la societat i va utilitzar en nom de l'emergència bèl·lica la vida de gran part de la població. En aquest sentit, l'Estat liberal, limitat en la gestió tradicional de les estructures públiques i amb un debat polític circumscrit a les classes dirigents, va conèixer l'inici de la seua fi o, almenys, la seua transformació radical.

La resistència dels soldats en l'enorme esforç bèl·lic també s'explica per la promesa de la redistribució de la terra als camperols que havien lluitat al front. Els ecos de la Revolució soviètica alimentaren les esperances de molts proletaris en l'anomenat *biennio rosso* (1919-1920). Fou justament el moviment de reivindicació en el camp el que alarmà els terratinents, que veien perillar la seua riquesa i el seu paper en la jerarquia social. En aquest marc s'insereix la violència del moviment dels Fasci di Combattimento, organització fundada el 23 de març de 1919 en la plaça del Sant Sepulcre de Milà. A partir de l'estiu del 1920, les esquadres d'acció feixistes començaren a tenir un protagonisme inèdit. Les seues accions més sovintejades foren els boicots de les vagues i els atacs contra seus del moviment camperol i obrer, tipografies i diaris socialistes, anarquistes i sindicalistes, i dirigents del partit socialista que controlaven moltes administracions locals. En pocs mesos, el potent moviment socialista revolucionari i reformista fou marginat i destruït.⁶

La violència sistemàtica i programada va ser llavors un fenomen evident i carac-

terístic del naixement del feixisme i, des del principi, va sorprendre molts actors de la lluita política en tant que fenomen aliè a les tradicionals formes d'enfrontament polític i social. L'organització i els suports que va aconseguir constituïren els elements centrals de la seua victòria. Les classes dirigents, sobretot les rurals, van invertir diners i mitjans per enfortir els grups armats feixistes. Al costat d'aquests suports, s'han de tenir en compte també les ajudes materials rebudes de les estructures militars i de policies que formalment haurien hagut de defensar la legalitat o, si més no, ser neutrals en els enfrontaments entre formacions polítiques oposades.⁷

A les ciutats, el conflicte social arribà al seu apogeu l'estiu del 1920 amb l'ocupació de moltes fàbriques al centre nord de la península. Les més colpejades per la violència esquadrística van ser les regions «roges»: l'Emília-Romanya, la Toscana, la Llombardia i el Vèneto i, al sud, l'Apúlia. En aquests àmbits geogràfics, el feixisme tingué un paper també sobre la contraposició d'interessos entre una petita burgesia temerosa de possibles explosions subversives i un proletariat que amenaçava amb la revolució. Les esquadres feixistes van trobar els seus adeptes també en la massa de desarrelats per la guerra –lumpen proletariat urbà i rural, aturats, excombatents– que no aconseguien tornar a integrar-se en la societat civil.

L'originalitat dels Fasci, des de la seua fundació, va ser la barreja entre les reivindicacions nacionals (la *vittoria mutilata* en la fórmula del poeta Gabriele d'Annunzio) i la identificació en els valors del militarisme nascut per la dura experiència de la guerra. Es va lloar l'«heroisme dels nostres soldats» que no trobava un adequat reconeixement

en un Estat liberal feble. En aquest sentit s'entén l'adhesió de molts oficials, nomenats durant el conflicte, que havien trobat en la jerarquia militar un possible tipus de societat on haurien pogut arribar a ser classe dirigent. Aquesta fesomia militar es va mantenir ferma, mentre s'abandonaven gradualment les primeres reivindicacions subversives del *sansepolcristisme* del 1919 –l'opció republicana, l'anticlericalisme o la imposició d'impostos als *pescecani* ('taurons'), que s'havien enriquit amb els guanys en els negocis de guerra.⁸

Els instruments utilitzats per aquests grups armats van constituir, entre altres coses, una nova mitologia de la violència. Els feixistes feien propaganda de la «santa porra que aclareix el cervell» i l'oli de ricí que purga els «individus malalts de subversió». Les justificacions oficials d'aquests atacs es van centrar en suposades «gires de propaganda» que es convertien, gairebé sempre, i sobretot on hi havia resistència, en vertaderes «expedicions punitives», que acabaven amb morts, ferits i incendis, i amb la impunitat davant les lleis existents dels que eren delictes greus. Només en un parell d'ocasions les esquadres van ser vençudes: al juliol de 1921 a Sarzana, on era forta la tradició llibertària, i a l'agost de 1922 a Parma, ciutat amb una important presència sindicalista revolucionària.⁹

Aquesta situació va marcar Itàlia fins la marxa sobre Roma de l'octubre de 1922, quan milers de camises negres, provinents de tota la península, es van mobilitzar cap a la capital superant les febles oposicions d'algunes divisions de l'exèrcit. El resultat d'aquesta utilització concentrada i generalitzada de la violència extrainstitucional va ser, el 28 d'octubre de 1922, la legitimació oficial per part del rei Víctor Manuel III

mateix que va encarregar a Mussolini formar un nou govern.¹⁰ Va començar d'aquesta manera, només aparentment contradictòria, un règim que havia de canviar profundament la història política i social d'Itàlia. En aquest *ventennio nero* l'agressivitat esquadrística es va transformar gradualment en força institucional i els esquadristes van ser incorporats en el nou cos de la Milizia Volontaria per la Sicurezza Nazionale (MVSN), una institució de repressió política creada al gener de 1923 que es va sumar a les de la policia i els *carabinieri*. La Milizia hauria hagut de ser una mena de «guardia de la revolució», però es va convertir ràpidament en un organisme burocràtic i administratiu que en els anys trenta es preocupava sobretot d'organitzar celebracions coreogràfiques i manifestacions de masses, a part de controlar i sabotejar, amb informadors i provocadors, el que quedava de l'antifeixisme.¹¹

Un dels exemples més evidents de la brutalitat feixista va ser el *delitto Matteotti* del juny de 1924. El diputat socialista Giacomo Matteotti, que havia denunciat els tripijocs i les agressions feixistes durant la campanya electoral de la primavera, va ser segrestat i assassinat per una esquadra liderada per un conegut feixista florentí. Durant alguns mesos va semblar que el feixisme entrà en crisi arrasat per l'onada d'indignació suscitada per aquest assassinat. Mussolini, en una fase d'indecisió, va ser pressionat per una coalició de *ras* (els jerarques locals del feixisme) perquè donara un gir radical: el 3 de gener de 1925, en un històric discurs al Parlament, el Duce va assumir la plena responsabilitat dels esdeveniments i en el següent bienni es van aprovar les lleis excepcionals que van instaurar una veritable dictadura.¹²

La violència, en diferents formes, no abandonà mai el feixisme. Així que s'ha de relacionar el notable consens que va aconseguir obtenir amb alguns elements clau, com l'aniquilació de totes les oposicions, l'exercici d'un control institucional fort i ampli, l'exaltació de l'orgull nacional, i l'enquadrament de les masses en organitzacions diverses. Es tractava d'una invenció del totalitarisme mussolinià, que va utilitzar un tipus d'enquadrament que provenia d'un model paramilitar. Amb l'eslògan d'«anar al poble», el règim va oferir assistència i sociabilitat als italians obedients i subordinats, i va oferir estructures d'integració col·lectiva per edat, gènere, condició social i identitat professional. L'estratègia, que es va desenvolupar sobretot després de la crisi del 1929, era la de gestionar les masses, evitant d'aquesta manera que es creara una oposició i nasqueren protestes contra el règim.

Les institucions creades entre finals dels anys vint i començaments dels anys trenta es van pensar de manera que foren complementàries: els Figli della Lupa (la lloba, símbol llegendari de la romanitat) per als xiquets de 6 a 8 anys; l'Opera Nazionale Balilla (Balilla era un jove heroi de la rebel·lió genovesa del final del segle XVIII contra els austríacs) per als xics de 8 a 14 anys; els Avanguardisti, per als xics de 14 a 18 anys; els Gruppi Universitari Fascisti (GUF) per als estudiants universitaris. Mentre l'Opera Nazionale Balilla i les altres organitzacions, que incloïen també les femenines –les Piccole Italiane i les Giovani Italiane–, i que a partir del 1937 es van unificar en la mastodòntica Gioventù Italiana del Littorio (GIL), s'ocupaven sobretot de l'educació física, l'activitat esportiva i la instrucció militar, els GUF havien de crear les futures

elits feixistes amb preparació intel·lectual i entusiasme ideològic.¹³

Al costat d'aquestes seccions generacionals es van crear —o es feixistitzaren les ja existents— institucions associatives com, entre altres, l'Opera Nazionale Combattenti (ONC), l'Associazione Mutilati di Guerra i l'Opera Nazionale Maternità e Infanzia (ONMI). Particularment interessant és l'experiència de l'ONMI, creada el 1925, que s'ocupava de l'assistència mèdica per a les dones embarassades, de l'extensió de l'assistència social amb subsidis per als orfes i de l'organització de menjadors populars i de campanyes d'informació per a la cura dels xiquets. Encara que va resultar poc eficaç respecte als objectius que s'havia marcat el règim —com la reducció de la mortalitat infantil, que no va disminuir durant el *ventennio*—, l'ONMI va ser extremadament eficaç en l'esfera de la propaganda. Les visites que moltes col·laboradores de la institució van fer a les cases dels italians va difondre notablement la ideologia i la imatge pública del feixisme, sobretot a les zones rurals. Així també va funcionar la institució, a partir del 1933, de la Giornata della Mare i del Fanciullo pel 24 de desembre, dia en què eren guardonades les mares més prolífiques.¹⁴ La pràctica de crear *ex novo* o de donar un nou sentit a les jornades i festivitats va ser explotada incansablement pel feixisme: penseu en el Natale di Roma (21 d'abril), la festa feixista per excel·lència, o en la Befana (6 de gener), en què es lliuraven als xiquets de les famílies pobres paquets de queviures i de vestits, sempre acompanyats de postals i fotografies de Mussolini.

L'estructura més important, a nivell d'afiliats, va ser l'Opera Nazionale Dopolavoro (OND), en què milions de treballadors van trobar, més o menys convençuts, oportunitats d'esbarjo i socialització fora dels

horaris de treball. A cada ciutat, també en les petites, es va obrir un local de l'OND amb jocs tradicionals, moments de folklore, la ràdio i la possibilitat de descomptes en els ferrocarrils i en el cinema. Val la pena recordar que l'OND es va instituir amb una llei aprovada, no per casualitat, l'u de maig de 1925, amb la voluntat de reinterpretar i reemplaçar una data important per a la tradició obrera. El Dopolavoro havia heretat les seues de molts cercles socialistes tancats pel feixisme i va conèixer fases de directa dependència del partit i d'altres en què va prevaler l'opció de definir-lo com un veritable sector de l'administració pública. L'OND va constituir, sens dubte, un dels principals ponts entre el règim i el poble, i es va convertir en un model per a la «nacionalització de les masses» en un sistema totalitari, per utilitzar l'afortunada expressió de George L. Mosse.¹⁵

Pel que fa a la valoració del consens popular, té una rellevància especial l'any 1929, en què el règim feixista va signar el concordat amb l'Església catòlica al mes de febrer i la celebració del primer plebiscit el 24 de març, dia simbòlic per ser el desè aniversari de la fundació dels Fasci di Combattimento. El plebiscit, en què la propaganda va ocupar un paper clau al costat de l'Església, que va donar un potent suport a l'operació, va ser un èxit internacional per al feixisme, amb el 98,33% dels vots favorables a la llista única de 400 candidats presentada pel Gran Consiglio del Feixisme.¹⁶

Resulten crucials també dues diferents aventures bèl·liques en què la força militar feixista va ser posada a dura prova. La guerra d'Etiòpia (octubre de 1935-maig de 1936) va impulsar una mobilització total de la població. Una campanya propagandística

va precedir les operacions militars amb un discurs en què la Itàlia moderna i feixista es presentava com una força civilitzadora contra un règim primitiu i bàrbar. La relativa facilitat del conflicte, en què Mussolini va mobilitzar més de 300.000 soldats, i que es va concloure amb la conquesta d'Addis Abeba i la immediata proclamació de l'Imperi, va enfortir la imatge d'un Duce que aconseguia guiar una nació «desafortunada» cap a objectius cada vegada més ambiciosos. Les promeses de noves terres i el prestigi conquerit desafiant les sancions de la Societat de les Nacions van augmentar el nivell d'acceptació i, en molts casos, d'exaltació del règim, cada vegada més respectat a nivell internacional. L'orgull patriòtic va ser aprofitat amb habilitat en cerimònies de masses en què, per exemple, es van lliurar les aliances matrimonials per donar suport a la compra d'armes. Va ser probablement el moment més alt de l'adhesió de la societat italiana als objectius de potència del feixisme.¹⁷

La guerra d'Espanya assumí, en canvi, unes característiques molt diferents. També en aquest cas Mussolini va mobilitzar un nombre notable de soldats, al voltant de 80.000, enviats, en bona part sense ser-ne conscients, per defensar la civilització occidental i el catolicisme del «materialisme ateu i soviètic». La força armada va ser constituïda per la MVSN i tres divisions de l'exèrcit. A banda dels vaixells militars, també l'aviació va participar amb gairebé un miler d'avions de combat i de bombardeig. Per primera vegada, a Europa es va practicar el bombardeig de ciutats per destruir la moral popular. En aquest context van augmentar les simpaties filofeixistes d'amplis sectors del clergat i del món catòlic, mentre que les altes jerarquies eclesiàstiques repetien

la definició d'«home providencial» quan es referien a Mussolini.¹⁸

L'entusiasme va durar pocs mesos i, després de la fàcil conquesta de Màlaga, es van enfrontar a la realitat de la derrota de Guadalajara del març de 1937, que a Itàlia es va presentar com una batalla d'importància secundària en què el Corpo Truppe Volontarie (CTV) gairebé havia aconseguit la victòria. Efectivament, les notícies de les primeres derrotes militars van arribar a Itàlia i van servir als antifeixistes, organitzats o espontanis, per començar de nou les accions de protesta i de dissens. Molts es van adonar que l'exèrcit republicà espanyol no era assimilable a l'exèrcit etiop: va haver-hi 4.000 morts entre els feixistes, i molts ferits i mutilats. Es van multiplicar llavors els episodis de dissens, moltes vegades en formes simples com les pintades als carrers, sobretot a les fàbriques i als barris obrers. La imatge d'un règim totalitari amb fortes i conscients adhesions a tota la població va començar a mostrar les primeres esquerdes que haurien augmentat clarament després de l'estiu de 1940.¹⁹

No hi va haver només la violència de les esquadres feixistes (1919-1922) i la violència del període de la Guerra Civil (1943-1945),²⁰ de la qual no tractem en aquest article: durant el règim feixista, la violència d'Estat —és a dir, promoguda i organitzada per les institucions estatals— fou un element constant que es va caracteritzar per una pluralitat d'estructures que eren part d'un complex aparell repressiu.

El moment crucial va ser el bienni 1925-1926 amb l'aprovació i l'aplicació d'una sèrie de lleis anomenades *fascistissime* que van instaurar un règim dictatorial a partit únic. Pel que fa més directament a la

repressió, al novembre de 1926 es va aprovar el Testo Unico di Pubblica Sicurezza (TULPS) que va ampliar el poder d'intervenció preventiva i repressiva de la policia i el va integrar amb la creació d'una xarxa de vigilància i control policial que, encara que tenia alguns punts de continuïtat amb anteriors experiències de la Itàlia liberal, marcava sens dubte un abans i un després, i es basava en tres aparells: Tribunale Speciale per la Difesa dello Stato, el *confino di polizia* i la policia política (OVRA).²¹

El Tribunale Speciale per la Difesa dello Stato estava format per militars i membres de la milícia feixista: les seues sentències eren inapel·lables. L'antifeixista italià Silvio Trentin, exiliat a França, el va definir com «un guardià vigilant de la seguretat» del feixisme.²² Entre el 1926 i juliol de 1943 van ser denunciats al Tribunal Especial 15.806 antifeixistes, dels quals 5.620 van ser efectivament jutjats i d'aquests, 4.596 van ser condemnats a penes entre un i trenta anys amb un total de quasi 28.000 anys de presó. Les condemnes a pena de mort, que fou restaurada pel feixisme a la fi del 1926, en van ser 42 i d'aquestes se'n van executar 31. La gran majoria dels antifeixistes jutjats eren obrers i el 75% del total eren acusats de ser comunistes.²³

El *confino di polizia* (confinament de policia) era un acte, administratiu i no judicial, aplicable a tots els que es consideraven perillosos per a l'ordre públic. Era format per un consell en el qual participava el *prefetto*, els caps locals dels *carabinieri* i de la policia i el comandant de la MVSN. Només dos mesos després de la seua aprovació, al desembre de 1926, els antifeixistes enviats a confinament a les illes d'Ustica, Favignana, Lipari, Pantelleria, Lampedusa i Tremiti eren 900. Hi havia comunistes (com els

fundadors del partit, Antonio Gramsci i Amadeo Bordiga) i socialistes (com Sandro Pertini), però també anarquistes (com Umberto Tommasini), republicans i alguns liberals demòcrates i maçons. Es calcula que entre el 1926 i el 1943, en aquestes illes i d'altres, com la famosa Ventotene, o en pobles del sud de la península, hi van haver al voltant de 17.000 confinats, dels quals 177 van morir durant el confinament. Les seues condicions van empitjorar el 1931 quan es van introduir el treball obligatori i moltes més restriccions en la seua vida quotidiana. També per aquestes raons no van ser rars, sobretot entre el 1936 i el 1940, els actes de submissió al feixisme, generalment jutjats amb benevolència pel règim, que es va permetre també decretar algunes amnisties parcials com en el decennal de la marxa sobre Roma i en la proclamació de l'Imperi, quan es van posar en llibertat 750 i 520 confinats, respectivament.²⁴

Com calculà Altiero Spinelli, entre el 1926 i el 1943, cada setmana el règim va infligir a 181 ciutadans l'amonestació o la «vigilància especial», en va enviar 11 al confinament i va denunciar al Tribunal Especial 24 persones, de les quals 6 eren condemnades a penes de entre un i trenta anys de presó, o al confinament.²⁵

El tercer pilar de la repressió estatal del feixisme fou la policia política del règim, que se suma a tot l'aparell policial dependent del Ministeri de l'Interior i a l'arma dels Carabinieri, dependent del Rei.²⁶ Al desembre de 1930 es va utilitzar per primera vegada el terme OVRA, un acrònim amb un significat dubtós: per als antifeixistes significava Organització Voluntària de Repressió Antifeixista, per a uns altres el nom va ser triat per Mussolini per la seua assonància amb la paraula *piovra* (polp) o Ochrana, la

policia secreta tsarista. El primer organisme de l'OVRA —que depenia dels serveis d'informació del Ministeri de l'Interior— es va fundar a Milà el 1927, en la següent dècada es va ampliar a totes les regions italianes i el 1940 va arribar a tenir onze zones operatives, amb 375 membres entre comissaris i agents. Uns altres centenars actuaven a l'exterior recolzant-se en la xarxa d'ambaixades i consolats. Pel que fa als altres organismes policials, l'OVRA disposava d'un generós finançament i de tecnologia d'avantguarda, i no tenia limitacions territorials en les seues investigacions. Va ser molt eficient en el descobriment de les xarxes clandestines dels partits antifeixistes i en la detenció de militants enviats de l'exili per a accions de propaganda i atacs violents contra el règim. A partir dels anys trenta, el seu treball, basat en una xarxa immensa d'informadors, confidents, espies i provocadors, es va diversificar, i es va ocupar també del control de la dissensió en els ambients intel·lectuals, en la repressió d'especulacions comercials, en el control dels jerarques feixistes mateixos i en la recollida d'informacions entre la població per oferir a Mussolini una imatge real de l'opinió pública italiana.²⁷

En l'experiència del règim feixista, els moments de destrucció, violència i repressió van estar sempre fortament connectats i juxtaposats als moments de construcció de lleis, normes i aparells nous. Ho exemplifiquen molt bé dues citacions. Pel desembre de 1929 *Il Popolo d'Italia* explicava que l'educació de les masses —una educació «integral i totalitària»— és «el problema central» per al feixisme i a l'agost de 1933 el sindicalista Agostino Nasti afirmava que el feixisme era «l'organització política de les grans masses modernes».²⁸

Per dur a terme aquest objectiu i perquè poguem entendre el consens en el seu doble vessant d'obediència passiva i de mobilització activa, organitzada des de dalt, a més de les organitzacions d'enquadrament de la joventut i dels treballadors, hem d'afegir una altra peça a aquest mosaic: la propaganda. Van ser sens dubte eficaces les potents campanyes propagandístiques que lloaven els èxits i les realitzacions del règim —com la «batalla del blat», el sanejament de l'Agro Pontino o la construcció de noves ciutats—²⁹ i la capacitat de conjuminar notes modernes i antimodernes sense una contradicció aparent. El culte a la personalitat i el cos de Mussolini mateix va ocupar gran part de la propaganda feixista, com també el culte als herois de l'esport, on s'unien els mites de l'eficiència física, la força, el coratge i la disciplina, fonaments de l'«home nou» feixista.³⁰ Un home que havia d'assistir a les «Aldunate», on escamots de camises negres s'exhibien en coreografies espectaculars, cantant himnes de batalla i fent la salutació romana, i als discursos del Duce des del balcó de Palazzo Venezia. Així, el «dissabte feixista», que es va instituir al juny de 1935 després de la consecució per part dels sindicats feixistes de la jornada de 40 hores, estava pensat en contraposició al *weekend* anglès: en comptes de relaxar-se, el treballador feixista havia d'ocupar la vesprada de dissabte en la cura de la forma física i intel·lectual amb activitats de preparació militar, manifestacions esportives, culturals i recreatives, o classes d'instrucció professional.

També era notable la capacitat del feixisme per utilitzar diferents instruments, com l'escola —el 1928 es va adoptar el text únic a nivell nacional—, les exposicions iconogràfiques —fou exemplar la Mostra

della Rivoluzione Fascista de 1932–³¹ i instruments nous com la ràdio³² i el cine, que el feixisme considerà crucials, com demostren l'estatització de l'Institut Luce ja el 1925 i la construcció de Cinecittà el 1937.³³ El mateix discurs pot ampliar-se a la cultura en general en què per a l'exaltació del feixisme es van utilitzar una amplíssima varietat d'eines, incloses les més institucionals, com ara l'Istituto Nazionale Feixista di Cultura (INFC), que va implantar una extensa xarxa d'instituts a les províncies; l'Ente Nazionale per le Biblioteche Popolari e Scolastiche, que s'ocupava de la promoció de la lectura, o la societat Dante Alighieri, que es preocupava de la difusió de la llengua i la cultura italiana a l'estranger.³⁴

La Llei sobre la Premsa del gener de 1926 va portar a una gradual feixistització de la premsa –amb la compra de la propietat dels diaris o la substitució d'uns propietaris per altres propers al règim– i a una homogeneïtzació del producte periòdic a través de la instauració de la censura prèvia, del monopoli de la informació assignat a la feixistitzada Agenzia Stefani i de les anomenades *veline*, notes diàries que imposaven arguments, temàtiques i fins i tot criteris de titulació dels articles.³⁵ A partir del començament dels anys trenta hi va haver una progressiva centralització de les funcions de control dels instruments i els circuits de la comunicació cultural i la seua subordinació a un principi explícit de direcció política unitària. El 1933 es va crear l'Ufficio Stampa, controlat per Galeazzo Ciano, el gendre del Duce, que, prenent com a model l'exemple nazi de Goebbels, el va convertir el 1935 en el Ministeri per a la Premsa i la Propaganda, i al maig de 1937 en el Ministeri de la Cultura Popular, conegut com MinCulPop, el responsable

del qual va ser en un primer moment Dino Alfieri i després, Alessandro Pavolini. La propaganda i la censura no van assolir tanta importància només pels efectes directes en la circulació de les notícies, sinó també pels efectes indirectes sobre la cultura del període feixista i les conductes individuals.³⁶

En la construcció del consens van tenir un paper rellevant també el partit únic, els sindicats i els instituts paraestats, que es van crear després de la crisi del 1929.

El Partit Nacional Feixista (PNF), fill de la Gran Guerra i d'una societat en profunda transformació, va representar sens dubte un nou model de partit de masses. El PNF no es va limitar a ser el partit-moviment o partit-milícia dels orígens i tampoc no va ser solament una maquinària per a l'organització de desfilades i de coreografies multitudinàries. Va tenir un paper fonamental, per exemple, a nivell local en la funció de socialització i de promoció social de classes fins aleshores alienes a la mobilització política. Pensem només en les xifres: ja pel maig de 1922, pocs mesos abans de la marxa sobre Roma, el PNF era el partit italià amb més afiliats (322.000); a la fi del 1923 els afiliats van pujar a 783.000; el 1930, quan era ja l'únic partit existent, van superar el milió; el 1937 van arribar a ser 5 milions i el 1943, abans de la caiguda del règim, havien assolit els 6 milions, si comptabilitzem també les afiliades dels Fasci Femminili. Si a aquest còmput afegim tots els afiliats dels altres organismes (sindicats, obres assistencials, etc.), els italians inscrits en alguna associació o organisme del règim feixista –que en la majoria dels casos (GIL, OND, etc.) depenien del partit– eren gairebé 25 milions, més de la meitat de la població total, que segons el cens del 1936 sumava al voltant

de 43 milions de persones. A mitjan dècada dels trenta, el PNF s'havia convertit en un organisme enorme que detenia el monopoli en el procés de formació de l'«italià nou» que el feixisme volia plasmar.³⁷

No hi ha dubte que en no pocs casos d'adhesions militants el que hi pesava majoritàriament era la necessitat de sobreviure. Sobretot a partir del 1934, durant la llarga secretaria d'Achille Starace, quan la inscripció al partit va ser obligatòria per als funcionaris públics. Tenir el carnet del partit significava doncs poder treballar. Tampoc hi ha dubte que hi va haver tensions, de vegades fins i tot molt fortes, tant en el mateix partit –entre radicals i conservadors, entre els *mas* i jerarquies locals, i la direcció nacional: hi va haver més de 200.000 depuracions entre 1926 i 1931, durant les secretaries d'Augusto Turati i de Giovanni Giuriati– com entre el partit i l'Estat –les disputes entre el *prefetto* (representant del govern) i el *federale* (cap del partit en àmbit local)–, i entre el partit i l'Església –sobretot en el camp de l'associacionisme i l'enquadrament de la joventut.³⁸

Un discurs anàleg es pot fer pel que fa als sindicats feixistes. El creixement del sindicalisme feixista va ser similar al del partit, gràcies al favor que des del principi li va brindar el govern de Mussolini. Amb els acords de Palacio Chigi del desembre de 1923 es va donar inici a la col·laboració entre els sindicats feixistes i la Confindustria; amb els acords de Palacio Vidoni de l'octubre de 1925 es va atorgar el monopoli de la representació als sindicats feixistes i, finalment, amb la Llei del 3 d'abril de 1926 –en què es prohibia el dret de vaga– es van institucionalitzar els sindicats feixistes, que eren els únics que podien estipular contractes col·lectius de treball.³⁹

Tampoc no van faltar tensions i conflictes interns –per la composició ideològica heterogènia dels sindicats– i externs, tant amb el partit com amb l'Estat. El novembre de 1928 Mussolini va decidir fraccionar en set federacions la poderosa Confederazione Fascista dei Sindacati, liderada per l'exsindicalista revolucionari Edmondo Rossoni, despolititzant així el sindicat i atorgant-li el paper de moderador i compressor de les reivindicacions dels treballadors. Per al sindicalisme feixista, la ideologia es basava en l'harmonia entre les classes socials; defensar un règim que va colpejar durament la classe treballadora no va ser una tasca fàcil. No van ser pocs els símptomes de descontentament entre els quadres sindicals mateixos, que, segons Cordova, temien convertir-se en «un'impotente cassa di registrazione del volere padronale», com en el cas de la petició, denegada fins a l'octubre de 1939, dels «fiduciari di fabbrica». En el cas dels treballadors, Cordova parla directament de «frustrazione impotente», d'«atti di vera insubordinazione» –posant en relleu les 74 vagues de 1929–, de «distacco» dels treballadors dels sindicats i de «solco di reale dissenso» entre treballadors i feixisme.⁴⁰ De tota manera, la propaganda i les obres assistencials hi van tenir un paper clau, però hi havia alguna cosa més: també un mite com el del corporativisme va tenir una influència gens menyspreable, i es va connectar a la idea d'una tercera via feixista, oposada al capitalisme i al socialisme, encara que les seues realitzacions en la pràctica van ser nul·les.⁴¹ El règim va donar molta importància propagandística a les corporacions basades en la col·laboració entre treballadors i propietaris per eliminar la lluita de classes. El 1939 una Camera dei Fasci i delle Corporazioni va substituir el

Parlament liberal per donar un altre senyal de la nova «era feixista», amb un calendari que començava formalment el 28 d'octubre de 1922, el dia de la marxa sobre Roma.

Al mateix temps, no es pot oblidar el pes que van tenir els instituts paraestatsals, com l'Istituto Mobiliare Italiano (IMI) i, sobretot, l'Istituto per la Ricostruzione Industriale (IRI), creats al principi de la dècada dels trenta per salvar de la fallida els bancs italians i les empreses de la seua propietat per les conseqüències de la crisi del 1929. L'operació que va dur a terme l'IRI va ser la nacionalització més important de l'economia occidental d'aquells anys; l'institut es va convertir en permanent, i va deixar una important petjada en l'economia italiana fins a la seua dissolució l'any 2000. O també instituts que van ser feixititzats després de la marxa sobre Roma, com l'Istituto per li Casi Popolari, l'Istituto Nazionale delle Case per gli Impiegati dello Stato (INCIS) o l'Istituto Nazionale Fascista per la Previdenza Sociale (INFPS), que s'ocupaven de sectors sensibles com el de l'habitatge i el de la seguretat social.

En conclusió, podem afirmar que la construcció i la consolidació de l'adhesió al règim no es va aconseguir només a través dels mites unificadors, la mobilització política i omplint els espais de vida amb les estructures associatives dependents del PNF, sinó també afirmant un vincle positiu entre els interessos específics i particulars de les categories, i els objectius unitaris promoguts pel règim. Sense oblidar que l'objectiu de modernitzar el poble italià que s'havia marcat el feixisme s'havia d'aconseguir, com va dir el Duce en moltes ocasions, no solament controlant i enquadrant aquest poble, sinó també, si fóra necessari, castigant-lo. □

Traducció d'Amaia Crespo

1. F. Chabod, *L'Italia contemporanea (1918-1948). Lezioni alla Sorbona*, Torí, Einaudi, 1961, p. 82.
2. R. De Felice, *Mussolini il duce. Gli anni del consenso, 1929-1936*, Torí, Einaudi, 1974, p. 54.
3. L. Casali, «E se fosse dissenso di massa? Elementi per una analisi della "conflittualità politica" durante il fascismo», *Italia Contemporanea*, 1981, 144, pp. 101-120.
4. S. Lupo, *Il fascismo. La politica in un regime totalitario*, Milà, Feltrinelli, 2013 (ed. or. 2000), pp. 335, 337.
5. F. Cordova, *Il «consenso» imperfetto. Quattro capitoli sul fascismo*, Soveria Mannelli, Rubbettino, 2010, p. 304, IX. Sobre la dificultat de limitar a les categories de consens i dissens aquesta problemàtica, vegeu també A. Aquarone, «Violenza e consenso nel fascismo italiano», *Storia Contemporanea*, 1979, 1, pp. 145-155 i P. Corner, *Il consenso totalitario. Opinione pubblica e opinione popolare sotto fascismo, nazismo e comunismo*, Roma-Bari, Laterza, 2012. Recentment l'atenció posada en l'esfera privada ha posat de manifest uns altres aspectes relacionats amb el sistema repressiu feixista, com «*le conseguenze indirette e psicologiche della repressione fascista per coloro che ne furono direttamente (o indirettamente) colpiti*». Vegeu C. Poesio, «Violenza, repressione e apparati di controllo del regime fascista», *Studi Storici*, 2014, 1, p. 22.
6. R. Vivarelli, *Storia delle origini del fascismo. L'Italia dalla grande guerra alla marcia su Roma*, Bolonya, Il Mulino, 1965, 1990, 2012 i A. d'Orsi, *La rivoluzione antibolscevica. Fascismo, classi, ideologie, 1917-1922*, Milà, Angeli, 1985.
7. F. Fabbri, *Le origini della guerra civile. L'Italia dalla Grande Guerra al fascismo, 1918-1921*, Torí, UTET, 2009. Fabbri calcula que foren al voltant de 3.000 les víctimes de la guerra civil entre el 1919 i la marxa sobre Roma, la gran majoria entre els anti-feixistes. Solament en la campanya electoral prèvia a les eleccions del maig de 1921 van morir 170 persones per raons polítiques (pp. XX, 616-619).
8. E. Gentile, *Storia del Partito fascista. 1919-1922. Movimento e milizia*, Roma-Bari, Laterza, 1989. També, S. Lupo, *Il fascismo*, cit., pp. 33-117.
9. M. Franzinelli, *Squadristi. Protagonisti e tecniche della violenza fascista, 1919-1922*, Milà, Mondadori, 2003 i M. Millan, *Squadrisimo e squadristi nella dittatura fascista*, Roma, Viella, 2015.
10. G. Albanese, *La marcia su Roma*, Roma-Bari, Laterza, 2006.
11. C. Poesio, *Reprimere le idee, abusare del potere. La Milizia e l'instaurazione del regime fascista*, Roma, Aracne, 2010.

12. Sobre aquest període, vegeu R. De Felice, *Mussolini il fascista. La conquista del potere, 1921-1925*, Torí, Einaudi, 1966. Sobre l'assassinat de Matteotti, M. Canali, *Il delitto Matteotti. Affarismo e politica nel primo governo Mussolini*, Bolonya, Il Mulino, 1997.
13. El 1934 eren més de 4 milions, i 300.000 els joves afiliats a totes les organitzacions juvenils, mentre que el 1940 els GUF podien comptar amb 120.000 inscrits. Vegeu, respectivament, C. Betti, *L'Opera Nazionale Balilla e l'educazione fascista*, Florència, La Nuova Italia, 1987 i L. la Rovere, *Storia dei GUF. Organizzazione, politica e miti della gioventù universitaria fascista, 1919-1943*, Torí, Bollati Boringhieri, 2003. Per a aquestes i les següents organitzacions, vegeu també l'útil V. De Grazia i S. Luzzatto (eds.), *Dizionario del fascismo*, Torí, Einaudi, 2002-2003, 2 vols., *ad nomen*.
14. A. Bresci, «L'Opera Nazionale maternità e infanzia nel ventennio fascista», *Italia Contemporanea*, 1993, 192, pp. 421-442.
15. G. L. Mosse, *The Nationalization of the Masses: Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars through the Third Reich*, Nova York, Howard Fertig, 1975. Sobre l'OND que el 1940 va arribar a tenir més de 4 milions d'afiliats, vegeu V. De Grazia, *Consensus e cultura di massa nell'Italia fascista. L'organizzazione del dopolavoro*, Roma-Bari, Laterza, 1981.
16. Votà el 89,45% dels que en tenien dret: el nivell de l'abstenció, superior al 10%, no fou menyspreable i mostrà el dissens d'un sector de la societat italiana. Cinc anys més tard, el 25 de març de 1934, se celebrà el segon i últim plebiscit, en què el dissens fou solament del 0,2%. Vegeu P. Dal Lago, *Verso il regime totalitario: il plebiscito fascista del 1929*, Pàdua, Cleup, 1999 i F. Cordova, *Il «consenso» imperfetto*, cit., pp. 61-192.
17. La Giornata della Fede se celebrà el 18 de desembre de 1935 a totes les ciutats italianes. La cerimònia més important s'organitzà davant de l'Altar de la Pàtria de Roma, on es troba el soldat desconegut, per a subratllar la continuïtat entre la Gran Guerra i les guerres del feixisme. Les primeres a oferir-hi l'anell foren la reina Elena i Rachele Mussolini. Durant tot el mes de desembre de 1935 es recaptaren 2.000 quilos d'or. Vegeu R. De Felice, *Mussolini il duce*, cit. Sobre la guerra d'Etiòpia, vegeu també A. Del Boca, *Gli italiani in Africa Orientale. La conquista dell'Impero*, Roma-Bari, Laterza, 1979.
18. R. De Felice, *Mussolini il duce. Lo stato totalitario, 1936-1940*, Torí, Einaudi, 1981 i J. Coverdale, *I fascisti italiani alla guerra di Spagna*, Roma-Bari, Laterza, 1977.
19. Foren molts durant tot el *ventennio* els acudits sobre el règim i els jerarques o sobre el clientelisme del partit. Així l'acrònim del PNF passava irònicament a significar *Per Necessità Familiare*. Per als episodis de dissens popular vegeu G. Aragno, *Antifascismo popolare. I volti e le storie*, Roma, Manifestolibri, 2009.
20. Sobre aquest període i sobre la República Social Italiana (RSI), vegeu C. Pavone, *Una guerra civile. Saggio storico sulla moralità nella Resistenza*, Torí, Bollati Boringhieri, 1991; L. Ganapini, *La Repubblica delle camicie nere. I combattenti, i politici, gli amministratori, i socializzatori*, Milà, Garzanti, 1999; D. Gagliani, *Brigate nere. Mussolini e la militarizzazione del Partito fascista repubblicano*, Torí, Bollati Boringhieri, 1999.
21. Les anomenades lleis *fascistissime* van començar pel novembre de 1925, amb la llei sobre les associacions secretes que volia colpejar la maçoneria, i pel desembre de 1925 amb la llei que atorgava més poders al cap del Govern i que subordinava el Parlament al poder executiu. Els mesos següents es va eliminar el criteri dels càrrecs electius amb la creació del *podestà*, nomenat pel govern, que substituïa l'alcalde; es va subordinar la premsa a l'executiu i es va tornar a introduir la pena de mort per als responsables de delictes contra la seguretat de l'Estat. Vegeu A. Aquarone, *L'organizzazione dello Stato totalitario*, Torí, Einaudi, 1965; R. De Felice, *Mussolini il fascista. L'organizzazione dello Stato fascista, 1925-1929*, Torí, Einaudi, 1968; A. Lyttelton, *La conquista del potere. Il fascismo dal 1919 al 1929*, Bari, Laterza, 1974.
22. S. Trentin, *Dieci anni di fascismo totalitario in Italia. Dall'istituzione del Tribunale speciale alla proclamazione dell'Impero (1926-1936)*, Roma, Editori Riuniti, 1975, p. 14.
23. C. Longhitano, *Il Tribunale di Mussolini. Storia del Tribunale speciale, 1926-1943*, Roma, Anppia, 1995.
24. C. Poesio, *Il confino fascista. L'arma silenziosa del regime*, Roma-Bari, Laterza, 2011.
25. A. Spinelli, *Il lungo monologo*, Roma, Edizioni dell'Ateneo, 1968.
26. El treball de repressió de la criminalitat comuna i de la dissidència política i social per part dels carabinieri fou notable: entre el 1931 i el 1938 denunciaren més de dos milions de persones i en detingueren més de mig milió. Vegeu G. Oliva, *Storia dei cara-*

- binieri. Immagine e autorappresentazione dell'Arma, 1814-1992*, Milà, Leonardo, 1992.
27. Solament una petita part dels espies eren policies infiltrats; la majoria eren exantifeixistes sota xantatge o que acceptaven el sou dels serveis d'intel·ligència per diferents raons (finalitats mercenàries, voluntat de col·laborar amb el poder estatal o de perjudicar persones conegudes). Vegeu M. Franzinelli, *I tentacoli dell'Ovra. Agenti, collaboratori e vittime della polizia politica fascista*, Torí, Bollati Boringhieri, 1999; Id., *Delatori, spie e confidenti anonimi. L'arma segreta del regime fascista*, Milà, Mondadori, 2001; M. Canali, *Le spie del regime*, Bolonya, Il Mulino, 2004.
 28. Les dues cites en E. Gentile, *Fascismo. Storia e interpretazione*, Roma-Bari, Laterza, 2002, pp. 161, 163.
 29. Les obres de sanejament foren una espècie d'obra pública permanent del règim feixista. En l'Agro Pontino, al sud de Roma, se sanejaren en els anys trenta unes 60.000 hectàrees de terra i en total s'aconsegüiren en Itàlia 250.000 hectàrees sanejades. Es crearen dotze noves ciutats –*città di fondazione*–, la majoria en zones rurals, sobretot en l'Agro Pontino mateix, però també es crearen ciutats industrials com Carbonia o Guidonia. Vegeu M. Stampacchia, «Ruralizzare l'Italia!» *Agricoltura e bonifiche tra Mussolini e Serpieri, 1928-1943*, Milà, Angeli, 2000 i R. Mariani, *Fascismo e «città nuove»*, Milà, Feltrinelli, 1976.
 30. Sobre el mite de Mussolini i del seu cos com a exemple d'un ideal polític, vegeu L. Passerini, *Mussolini immaginario. Storia di una biografia, 1915-1939*, Roma-Bari, Laterza, 1991 i S. Luzzatto, *Il corpo del duce. Un cadavere tra immaginazione, storia e memoria*, Torí, Einaudi, 1998. Ja el 1935, l'anarquista Camillo Berneri havia analitzat les capacitats propagandístiques del Duce en *Mussolini, grande attore* (Pistoia, Archivio Berneri, 1983).
 31. La Mostra s'organitzà al Palazzo delle Esposizioni de Roma: en els dos anys en què va quedar oberta al públic va ser visitada per 2.800.000 persones. Fou inaugurada a l'octubre de 1932 i s'emmarcava en un mes de celebracions per al decennal de la marxa sobre Roma en què es van inaugurar també altres grans obres públiques com el port de Livorno, el pont entre Venècia i Mestre, el Fòrum Mussolini, l'espectacular Via dell'Impero al centre de Roma i diverses autopistes. Vegeu E. Gentile, *Il culto del littorio. La sacralizzazione della politica nell'Italia fascista*, Roma-Bari, Laterza, 1993.
 32. Els diaris parlats van començar el 1930, en el mateix moment en què es va crear l'EIAR (Ente Italiano Audizioni Radiofoniche) amb una finalitat centralitzadora del mitjà radiofònic. Les iniciatives propagandístiques per afavorir l'audició col·lectiva de la ràdio, sobretot a les zones rurals, van ser bastant eficaces: és memorable el discurs de Mussolini del 9 de maig de 1936 per anunciar la conquesta d'Addis Abeba. El 1939 la ràdio tenia més d'un milió de subscriptors. Vegeu F. Monteleone, *La radio italiana nel periodo fascista*, Venècia, Marsilio, 1976.
 33. A partir del 1926 van ser obligatòries les projeccions dels noticiaris de l'Institut Luce –acrònim per L'Unione Cinematografica Educativa– a tots els cinemes del país. Hi van haver moltes campanyes propagandístiques a través de la producció de pel·lícules instructives en diferents àmbits (rural, industrial, cultural, militar, religiosa, turística, etc.). El 1929 s'havien realitzat ja 3.000 noves pel·lícules. Vegeu P. Cannistraro, *La fabbrica del consenso. Fascismo e mass-media*, Roma-Bari, Laterza, 1975.
 34. L'INFC fou fundat el 1925 i fou dirigit per més d'una dècada pel filòsof Giovanni Gentile. El 1942 tenia més de 210.000 afiliats. Vegeu G. Longo, *L'Istituto nazionale fascista di cultura. Da Giovanni Gentile a Camillo Pellizzi, 1925-1943. Gli intellettuali tra partito e regime*, Roma, Pellicani, 2000. Sobre la cultura i la ideologia del feixisme, vegeu A. Tarquini, *Storia della cultura fascista*, Bolonya, Il Mulino, 2011 i P. G. Zunino, *L'ideologia del fascismo. Miti, credenze e valori nella stabilizzazione del regime*, Bolonya, Il Mulino, 1985.
 35. R. Canosa, *La voce del duce. L'agenzia Stefani: l'arma segreta di Mussolini*, Milà, Mondadori, 2002.
 36. P. Cannistraro, *La fabbrica del consenso*, cit.; S. Colarizi, *L'opinione degli italiani sotto il regime, 1929-1943*, Roma-Bari, Laterza, 1991; N. Tranfaglia, *La stampa del regime 1932-1943. Le veline del Minculpop per orientare l'informazione*, Milà, Bompiani, 2005.
 37. E. Gentile, *La via italiana al totalitarismo. Il partito e lo Stato nel regime fascista*, Roma, NIS, 1995. Els Fasci Femminili eren el cos auxiliar femení del PNF i representaven el principal mitjà de mobilització de les dones a través, sobretot, d'activitats de tipus assistencial connectades directament amb altres organismes com l'ONMI i l'OND i amb el model de dona-mare defensat pel feixisme. El 1942 els Fasci Femminili tenien un milió d'afiliades. Vegeu V. De Grazia, *Le donne nel regime fascista*, Venècia, Marsilio, 1993.

38. S. Lupo, *Il fascismo*, cit., p. 247-383; R. De Felice, *Mussolini il fascista*, cit. e Id., *Mussolini il duce*, cit.
39. F. Cordova, *Le origini dei sindacati fascisti*, Roma-Bari, Laterza, 1974 i F. Perfetti, *Il sindacalismo fascista*, I, *Dalle origini alla vigilia dello Stato corporativo (1919-1930)*, Roma, Bonacci, 1988.
40. F. Cordova, *Il «consenso» imperfetto*, cit., pp. 83, 89, 105.
41. En aquest sentit, fou cabdal la proclamació, a l'abril de 1927, de la Carta del Lavoro, que influí notablement en el Fòrum del Treball franquista. Vegeu G. Parlato, *Il sindacalismo fascista*, II, *Dalla «Grande crisi» alla caduta del regime (1930-1943)*, Roma, Bonacci, 1989; Id., *La sinistra fascista. Storia di un progetto mancato*, Bologna, Il Mulino, 2000; G. Santomassimo, *La terza via fascista. Il mito del corporativismo*, Roma, Carocci, 2006; A. Gagliardi, *Il corporativismo fascista*, Roma-Bari, Laterza, 2010.

CARÀCTERS 71

PRIMAVERA 2015

Entrevista a Núria Cadenes, per Carles Fenollosa.

Articles de Carles Cortés, Margarida Aritzeta, M. Àngels Francés, Esperança Camps, Joan Todó...

Josep Camps: «Passatge a Nova York» (sobre *Material fotogràfic*, de Joaquim Espinós).

Mària Rossell: «Biografia d'una infància sense mitificació ni nostàlgia» (sobre *Sense nostàlgia*, de Feliu Formosa).

Gustau Muñoz: «Una responsabilitat immensa».

Pere Calonge: «Una fi del temps» (sobre *La gran caiguda*, de Peter Handke).

Francesc Ardolino: «Idea, paraula i imatge» (sobre *Constel·lacions postmodernes*, d'Enric Balaguer).

Alba Cayón: «l al setè dia, descansà» (sobre *Les incerteses*, de Jaume Cabré).

Laura Santacruz: «El peu que les calça» (sobre *Les sabates i altres poemes*, d'Isabel Robles).

Xavier Farré tria Tomas Vençlova.

Informació i subscripcions

PUV

C/ Arts Gràfiques, 13 46010 València Tel.: 96 386 41 15 - Fax: 96 386 40 67 caracters@uv.es

PÀGINES CENTRALS DEDICADES A ISABEL-CLARA SIMÓ